

ДО 80-РІЧЧЯ ІПОЛИТА ВАСИЛЬОВИЧА НОСИРЄВА (ЗГАДКА ПРО ВЧИТЕЛЯ І ДРУГА)

В. Кадурін, О. Чепіжко

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, 65082 м. Одеса, Україна
E-mail: avcher@i.ua*

Двадцять шостого вересня 2013 року виповнилося 80 років доктору геолого-мінералогічних наук, професору Іполиту Васильовичу Носирєву. З його ім'ям, плідною науково-дослідницькою діяльністю по праву пов'язують успішне вирішення низки фундаментальних і прикладних проблем вітчизняної геологічної науки, зокрема, з вивчення акцесорних мінералів в Україні. Завдяки його значимому особистому внеску були створені й нині розвиваються дослідження з генетичної мінералогії.

І. В. Носирєв народився 26 вересня 1933 р. у с. Тюковка Воронежської обл. Росії. Виховувався в родині військового, тому сім'я часто переїжджала і після закінчення Другої світової війни опинилася в Одесі, куди батька скерували для проходження військової служби. У 1951 р. закінчив середню школу в Одесі і вступив на геолого-географічний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, який закінчив з відзнакою 1956 р., отримавши диплом інженера-геолога, гідрогеолога. Час навчання збігся зі становленням геологічної освіти в Одеському університеті, яке було зумовлене потребою країни в молодих фахівцях-геологах. У цей час на факультеті працювали такі видатні професора, як С. Гапонов, Л. Разовський, Л. Пазюк, І. Яцко. Підготовку 25 студентів за фахом "гідрогеологія" вели на кафедрі загальної геології та кафедрі мінералогії і петрографії. В університеті Іполит Васильович здружився з двома однокурсниками – Леонідом Перчуком та Ігорем Зеленіним. У студентські роки з'явилися перші наукові інтереси в галузі петрографії і перші творчі захоплення театром. Зазначимо, що Одеський університет був засновником студентського театрального руху взагалі. На відміну від сучасних студентських театрів СТЕМ та КВК, перший театр ставив класичні п'єси А. Чехова, Ф. Достоєвського.

Окремо згадаємо про Галину Євгенівну Кенц, яка з 1957 р. була коханою і єдиною дружиною Іполита Васильовича. Галина Євгенівна походила з відомої старовинної одеської сім'ї грецького походження. Усі її численні родичі присвятили себе медицині, а вона вибрала фах історика. Проте студенткою захопилася театром і стала прямою Драматичного театру Одеського університету. Її захоплення театром привела туди й Іполит Васильовича. Ставши дружиною І. Носирєва, вона привнесла в їхню сім'ю невідомий одеський колорит, захопленість будь-якою справою, за яку бралася, і глибоку інтелігентність у стосунках. Саме Галина Євгенівна виховала в Іполиті Васильовичі того справж-

нього одесита, якого знають і пам'ятають його колеги в багатьох куточках колишнього СРСР.

Сьомого листопада 1956 р. в Одесі.

Зліва направо: молодий ректор Одеського державного університету імені І. І. Мечникова (1970–1975) О. Багацький, дружина І. Носирева Г. Кенц, проректор з наукової роботи університету Л. Пазюк та студент п'ятого курсу І. Носирев.

Усі троє друзів (І. Носирев, Л. Перчук та І. Зеленін) після закінчення Одеського університету були скеровані на роботу в новостворене Геологічне управління Киргизької РСР у м. Фрунзе (нині Бішкек) на посади інженерів-гідрогеологів. Головним гідрогеологом управління в той час був М. Кадурін. Однак захоплення гідрогеологією розвинув лише І. Зеленін, який згодом став доктором геолого-мінералогічних наук, професором і багато років очолював відділ гідрогеології в Інституті геологічних наук Молдавської РСР (м. Кишинів).

Друзі І. Носирев та Л. Перчук залишилися вірні петрографії та 1958 р. перейшли на роботу в тому ж управлінні у петрографічну партію, яку пізніше очолив Іполит Васильович. Водночас вони разом з Леонідом Львовичем Перчуком почали наукове дослідження інтрузивних комплексів Центрального Тянь-Шаню. Незабаром Л. Перчук на запрошення Д. Коржинського перейшов на роботу до новоствореного Інституту експериментальної мінералогії (м. Черноголовка).

До 1960 р. Іполит Васильович завершив роботу над кандидатською дисертацією на тему "Петрографія донизньокарбонівих гранітоїдів Джумгальського хребта (Північна Киргизія)". У ній викладено нове розуміння вивчення складу гірських порід для розкриття історії їхнього походження, важливе місце посідає дослідження акцесорних мінералів саме в цьому аспекті. На підготовку дисертації значно вплинула співпраця молодого виробничника з уже відомими знавцями акцесорних мінералів С. Туровським та В. Ляховичем, які в той час проводили польові роботи в Киргизії. Вплив цих видатних

учених визначив подальшу наукову долю Іполита Васильовича як дослідника акцесорних мінералів. У 1962 р. в Інституті геології рудних родовищ, петрографії, мінералогії і геохімії АН СРСР він захистив дисертацію й отримав науковий ступінь кандидата геолого-мінералогічних наук за спеціальністю “петрографія”, а 1962 р. – учене звання старшого наукового співробітника.

На польових роботах сезону 1978 р., відслонення на р. Південний Буг.
Зліва направо: І. Носирев, В. Кадурін, Ю. Дублянський, О. Чепіжко.

Проте одеське братство знову дало про себе знати. Випускники Одеського університету, які навчалися роком пізніше, В. Хаджі (лауреат Ленінської (1965) та Державної (1979) премій СРСР) і Л. Гордієнко (лауреат Ленінської премії (1965)), до того часу розробили один з найцікавіших напрямів у мінералогії – створення штучних мінералодів. Напрямок виявився настільки затребуваним, що Всесоюзний науково-дослідний інститут п'езоматеріалів (ВНДІП) 1963 р. перетворили у Всесоюзний науково-дослідний інститут синтезу мінеральної сировини (ВНДІСМС). У 1965 р. розпочато збирання наукових кадрів, і одним з перших, кого запросили, виявився молодий кандидат наук І. Носирев. Він перейшов на роботу у ВНДІСМС (м. Олександрів Володимирської обл. Росії), де певний час працював на посаді старшого наукового співробітника.

Робота у ВНДІСМС була пов'язана, передусім, з глибоким вивченням і розумінням умов мінералоутворення породоутворювальних мінералів, та не давала відповіді на питання: як же утворюються акцесорні мінерали? Тому, пропрацювавши три роки в Інституті, І. Носирев 1968 р., як тільки з'явилась нагода, подав заяву на участь у конкурсі на вакантну посаду доцента кафедри загальної геології в Одеський державний університет імені І. І. Мечникова і обійняв її.

В Одеському університеті на посаді доцента Іполит Васильович сформував наукову групу, а потім і лабораторію з вивчення акцесорних мінералів порід Українського щита.

Колектив лабораторії акцесорних мінералів
Одеського університету на чолі з І. Носиревим, 1989 р.

У 1969 р. спільно з геологами Причорноморської КГРЕ відбувся перший польовий сезон, учасниками якого стали перші сподвижники І. Носирева В. Робул і В. Вільдяєв. Кожен з них був підготовлений до роботи і в полі, і в лабораторії. Щодо Валентини Мефодіївни Робул зазначимо, що вона є представником плеяди жінок-мінералогів, на плечах яких сформувалася вся міць радянської мінералогічної школи і до яких належать Е. Загальська, М. Калініна, Д. Князева, Є. Копчєнова, Г. Кульчицька, Г. Літвинська, І. Остафійчук, Н. Чуєва, М. Ярощук, А. Ясинська та ін. Вони працювали в 1970-ті роки в мінералогічних лабораторіях геологічних підприємств, науково-дослідних інститутів і закладів вищої школи.

Створення української громади мінералогів, що вивчали акцесорні мінерали, починалось за участю академіка С. Лазаренка та професорів В. Цуканова, Ю. Юрка, О. Матковського, О. Івантишина, М. Щербака та ін. Так Іполит Васильович увійшов у галузь мінералогії, розвиток якої набув важливого значення в СРСР і в Україні. Саме вивчення акцесорних мінералів підвищує ймовірність кореляції порід, вірогідність даних про генезис магматичних і первісний склад метаморфічних та ультраметаморфічних порід, визначення абсолютного віку порід та їхньої потенційної рудоносності. Таке велике інформаційне навантаження на об'єкт і предмет дослідження часто викликало дискусії в

колах мінералогів, які інколи переростали в диспути на конференціях і семінарах. І тут І. Носирев виявив здібності в пошуках рішень у спірних питаннях, започаткувавши проведення наукових зборів на певні теми. Перша Всесоюзна наукова конференція на тему “Мінералогічна кристалографія” відбулася 1982 р. в Одесі.

Учасники сесії Всесоюзного мінералогічного товариства, 1986 р.

У нижньому ряді зліва направо: С. Галій, А. Жабін, І. Шафрановський, О. Шафрановська, Т. Франк-Каменецька, В. Робул, Т. Лупашко, Г. Виноградов; у верхньому ряді зліва направо: О. Чепіжко, А. Булах, Б. Панов, В. Франк-Каменецький, В. Нікольський, І. Носирев, В. Кадурін.

Проведення декількох Всесоюзних шкіл на тему “Акцесорний циркон і його використання в практиці геологорозвідувальних робіт” (Школа “Циркон”) під керівництвом І. Носирева в Одесі з 1983 по 1986 рр. надало поштовх до поглибленого вивчення окремих акцесорних мінералів, їхньої онтогенії і філогенії, проведення генераційного аналізу, виділення їхніх парагенетичних асоціацій. Школи не тільки були орієнтовані на рішення наукових проблем і розробок з акцесорних мінералів, а й спрямовані на впровадження методів вивчення акцесорних мінералів у разі вирішення конкретних виробничих завдань.

Під час роботи в Україні І. Носирев постійно відчував дружню підтримку та вагомий науковий вплив академіка Є. Лазаренка, а також професорів Д. Григор’єва, І. Шафрановського та В. Франк-Каменецького і. На формування наукового світогляду І. Носирева значно вплинули академік АН СРСР Д. Щербаков, академік АН КирРСПР В. Кнауф, академік РАН М. Юшкін, професори С. Туровський, В. Ляхович, О. Матковський, М. Толстой, Б. Панов. З цими видатними вченими та колегами Іполит Васильович багато років підтримував теплі дружні й творчі зв’язки. Прикладом цього слугує організація гоніо-

метричних досліджень в Одеському університеті 1979 р. У той час така лабораторія в Україні була тільки у відділі генетичної та регіональної мінералогії ІГФМ АН України, керівником якого був Є. Лазаренко, а гоніометричними дослідженнями займався тоді молодий, а нині видатний мінералог України, президент Українського мінералогічного товариства В. Квасниця.

Особливою заслугою є те, що Іполит Васильович умів запрошувати колег для читання лекцій студентам університету. Зокрема, професор Дмитро Павлович Григор'єв читав цикл лекцій, присвячених онтогенії мінералів, професор Віктор Альбертович Франк-Каменецький – про кристалічні структури реальних мінеральних видів, професор Сергій Дмитрович Туровський – з геохімічної спеціалізації гранітів, професор Іларіон Іларіонович Шафрановський – з мінералогічної кристалографії та симетрії в природі, професор Михайло Іванович Толстой – з петрофізики породоутворювальних мінералів. Окремо згадаємо цикл лекцій з філософії мінералогії, прочитаних академіком РАН Миколою Павловичем Юшкіним.

У ті роки виконано фундаментальні дослідження акцесорних мінералів у Лабораторії акцесорних мінералів Одеського університету. Розроблено оригінальний академічний метод їхнього вивчення – генераційний аналіз. Це оригінальна розробка, яка представлена в багатьох виданнях. В академічних мінералогічних колах цю розробку прийняли насторожено, вона стала причиною цілої наукової дискусії. Мінералоги і петрологи, що працювали у вищій школі, активно підтримали методику генераційного аналізу. Доказом цього слугує широке застосування інформації з акцесорних мінералів і їхніх генерацій у великій міжвузівській програмі “Граніт”, що її створив проф. М. Толстой, який багато років був її незмінним керівником. Ще одним підтвердженням є захист дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата геолого-мінералогічних наук за спеціальністю “мінералогія” О. Чепіжка та О. Драгомирецького у Львівському національному університеті імені Івана Франка, де головою спеціалізованої ради був проф. О. Матковський, який постійно підтримував онтогенічний напрям у вивченні акцесорних мінералів.

В академічних установах мінералогічного спрямування ідея генераційного аналізу не відразу знайшла підтримку. Ми добре пам'ятаємо наукові дискусії з відомим ученим проф. В. Павлишиним. Дискусії тривали кілька років, однак завжди мали поважний творчий характер як з боку Іполита Васильовича, так і з боку Володимира Івановича. Особливої гостроти вони набували на традиційних одеських школах “Циркон”, неодмінним учасником яких був В. Павлишин.

У Ленінградському гірничому інституті 1989 р. Іполит Васильович Носирєв захистив докторську дисертацію на тему “Типоморфізм і онтогенія акцесорних мінералів докембрійських порід Українського щита”, а 1989 р. йому присвоєно звання професора. Відтоді генераційний аналіз увійшов у перелік загальноприйнятих методів вивчення акцесорних мінералів. Визначення генерацій мінералів (генераційний аналіз) і послідовності їхнього утворення дає змогу з'ясувати еволюцію хімічного процесу в ході формування парагенезису, утворення й перетворення окремого мінералу та породи взагалі. Серед акцесорних мінералів достовірно визначено генераційні типи циркону, апатиту, монациту (магматичні ранні й пізні, пегматитові, пневматолітові та гідротермальні), які утворилися на відповідних стадіях кристалізації розплаву. Велика частина опублікованих наукових праць І. Носирєва (понад 150, з них п'ять монографій) присвячена саме проблемам мінералогії.

Лабораторія була затребувана; у ліпші роки в ній працювало 15 співробітників. У колективі склалися дружні й демократичні стосунки, де людину поважали не за звання і нагороди, а за справи і вчинки.

Ідеї проф. І. Носирєва отримали продовження в наукових дослідженнях його колег і учнів – кандидатів геолого-мінералогічних наук В. Робул, В. Кадуріна, О. Драгомирецького, доктора геологічних наук, професора О. Чепіжка. Вони виконують поглиблене дослідження онтогенії мінералів у єдності та взаємозумовленості з історичним розвитком, тобто філогенією. Саме завдяки цим розробкам визначено місце акцесорних мінералів у петрологічному процесі.

І. Носирєв був членом редколегій низки наукових збірників і журналів. Будучи вченим широкого профілю, Іполит Васильович до кінця днів залишався відданим мінералогією. Протягом двох десятків років він був беззмінним головою Одеського відділення Українського мінералогічного товариства. Під керівництвом вченого виконано великі комплексні наукові та науково-практичні програми з вивчення акцесорних мінералів гранітоїдів Українського щита і покривних порід вугільних родовищ Узбекистану.

Останніми роками І. Носирєв активно займався теоретичною і прикладною екологією. Проблеми медичної й екологічної геології викликали його особливий інтерес. Формування методологічних основ екологічної геології визначило те, що основним завданням цієї науки є вивчення та геологічне обґрунтування формування, збереження і відтворення систем, які забезпечують спільне функціонування суспільства й природи.

Медико-геологічний напрям на той час був досить актуальним, і в еколого-геологічних дослідженнях його відновлювали. Науковий колектив під керівництвом І. Носирєва виділив основні види еколого-геологічних аномалій і структурував захворюваність населення на території Одеської обл. Дослідження дали змогу скласти карти локалізації окремих видів і динаміки захворюваності по районах області в період з 1985 по 1990 рр. та обґрунтувати кореляції геологічних процесів і захворюваності на Одещині. Матеріали дослідження опубліковані І. Носирєвим, Д. Тинтюком, В. Робул, О. Чепіжком та іншими як “Кадастри і атлас карт медико-геологічних аномалій на території Одеської області” (Одеса, 1991). Розвиток цього вчення в Одеському університеті зумовив створення нового наукового напрямку – техно-геологічні системи та управління ними; нині він активно розвивається.

Іполит Васильович Носирєв помер 28 червня 1999 р. на 67-му році життя. Як видатний учений і талановитий організатор проф. І. Носирєв зробив суттєвий внесок у розвиток не лише вітчизняної науки, а й міжнародного співробітництва. Минуло вже понад десять років, як професор І. Носирєв пішов із життя, проте світла пам'ять про нього назавжди залишиться в серцях колег і друзів.

*Стаття: надійшла до редакції 04.09.2013
прийнята до друку 29.11.2013*